

**СТРАНИ КАПИТАЛ
У ЕЛЕКТРИФИКАЦИЈИ БЕОГРАДА 1918–1941.
СЛУЧАЈ ЕЛЕКТРИЧНЕ ЦЕНТРАЛЕ „СНАГА И СВЕТОСТ”***

Апстракт: У чланку је реч о концесији коју је 1929. београдска општина дала Друштву швајцарских банака за изградњу нове електричне централе и за експлоатацију београдске електричне мреже, као и о бројним контроверзама које су пратиле закључивање овог уговора и његове измене током тридесетих година.

Кључне речи: београдска електрична централа „Снага и светлост”, Друштво швајцарских банака, електрификација Београда, страни капитал, швајцарски капитал, београдска општина

Увођење електричне енергије и трамваја као модерног средства градског саобраћаја у Београду крајем 19. века било је неопходан подстицај модернизацији града. Све до краја Другог светског рата, после кога је почела планска и свеобухватна индустријализација земље у условима социјалистичког друштвеног уређења, увођење модерне инфраструктуре, као предуслова модернизације и привредног (и индустријског) развоја, било је, као у свим земљама тзв. закаснеле модернизације, нераскидиво повезано са ангажовањем страног капитала. Пре Првог светског рата белгијски, а између ратова швајцарски капитал финансирали су изградњу електричних постројења у Београду. Зграда Термоелектране „Снага и светлост”, коју су подигли швајцарски финансијери и архитекти, данас је значајан објекат индустријског наслеђа и историје града који има архитектонску вредност. Она је истакнути примерак модернистичке архитектуре међуратног периода и одраз идеја школе Баухаус, која има велике заслуге за пројектовање хуманијих радних средина у фабрикама.¹ Случај изградње

* Чланак је резултат рада на пројекту *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (№ 177016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1 Неда Кнежевић, „Ревитализација термоелектране ‘Снага и светлост’ у Београду”, *Наслеђе*, VIII, Београд, 2007, стр. 210–222, 209, 216; Добривоје Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа у Београду”, *Наслеђе*, XII, Београд, 2011, стр. 129–144, 140.

нове електричне централе „Снага и светлост“ почетком тридесетих и концесије за производњу и експлоатацију електричне енергије коју је добила швајцарска финансијска група, представља очит пример под каквим условима се Београд развијао, у привредним и политичким околностима Европе тридесетих година прошлог века.

Електрификација Београда почела је 1891. године, када је општина расписала конкурс за увођење градског електричног осветљења и електричних трамваја. На конкусу је изабран Peirkles Sikos из Милана, представник страних финансијских друштава, који је добио концесију, уговором потписаним 1891. За извршење овог уговора основано је Српско-француско грађевинско друштво.² Убрзо је, већ 1893, подигнута и прва зграда општинске електричне централе на Дорћолу.³ Како је ово предузеће било профитабилно, група његових белгијских акционара одлучила је да га откупи, и уговор је пренет 1894. на једно белгијско акционарско друштво са седиштем у Бриселу (Друштво трамваја београдских)⁴ које је, са своје стране, основало друштво „Трамваји и осветљење града Београда а. д.“ и 1903. преузело целу електричну мрежу Београда.⁵ Електрична централа је током бомбардовања у Првом светском рату 1915. била знатно оштећена. После ослобођења Београда било је неопходно да град преузме све комуналне службе, како би оне уопште могле да функционишу после великих ратних разарања и у условима тешке оскудице. Тако је електрична централа заједно са трамвајима прешла у руке београдске општине. Белгијско друштво је, као власник, 1918. повећало цене возње трамвајем са 0,10 на 0,20 динара, што у тој ситуацији није било прихватљиво.⁶ Међутим, иако је општина преузела управу над овим предузећем 1. јула 1919,⁷ власник је и даље било белгијско акционарско друштво.

2 О околностима почетка електрификације Београда видети детаљније: инг Мирослав Б. Маршићанин, „Електрична централа у Београду. Историјат, данашње стање и пројекти за будућност“, *Београд у прошлости и садашњости. Поводом 500 годишњице смрти деспота Стефана*, Библиотека Савремена општина, 12, Београд, 1927, стр. 141–156, 141; Никола Вучо, „Београдска електрична централа 1892–1914“, *Годишњак града Београда* (даље: ГГБ), XXIV, 1977, стр. 165–180, 165–166; Дубравка Стојановић, *Кадрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2008, стр. 122–123; Добривоје Ерић, „Прва јавна термоелектрична централа у Београду“, *Наслеђе*, XII, Београд, 2011, стр. 129–144, 131.

3 Та зграда је касније срушена, а на њеном месту подигнута је зграда старе београдске електричне централе, у Скендербеговој улици, у којој се данас налази Музеј науке и технике.

4 *80 година електрификације Београда 1893–1973*, Београд, 1973, стр. 40.

5 Добривоје Ерић, н. д., стр. 121; Сања Рославцев, *Стара термоцентрала на Дорћолу у Београду*, Београд, 2005, стр. 27; Никола Вучо, н. д., стр. 171–172.

6 Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд Општина града Београда (даље: ОГБ), Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник II седнице, 10. 12. 1918.

7 Никола Вучо, „Привредни развој града од 1919 до 1941“, *Историја Београда*, III, Београд, 1974, стр. 197–263, 218; Никола Вучо, „Београдска електрична централа 1892–1914“, ГГБ, XXIV, 1977, стр. 165–180, 173.

Зато је са овим друштвом покренут спор о праву својине, јер је у централи и електричној мрежи свој удео имала и општина, а обе стране су током трајања концесије улагале у инсталације. У септембру 1919. завршен је судски процес на домаћем суду, који је општина је добила. У јулу 1922. истекла је концесија на 26 година, дата Француском акционарском друштву, и решено је да се уговор више не продужава.⁸ Постојала су спорна питања која су била, по уговору, у надлежности изабраног суда и Међународног суда као врховног арбитра. Питање је било где ће заседати изабрани суд и у којој валути би Друштво требало да добије обештећење за период од 1919, када је општина преузела управљање предузећем, до дана истека концесије 1922. године. Током 1921. било је покушаја да се спор реши између влада Краљевине СХС и Белгије, али без успеха. Друштво је у мају 1921. пристало да изабрани суд заседа у Београду.⁹ Међународни изабрани суд у Паризу донео је одлуку 19. децембра 1923. о одштети која треба да буде исплаћена белгијском акционарском друштву.¹⁰ Укупна вредност имовине овог предузећа процењена је на 113.335.865 динара.¹¹ Предузеће је прешло званично у руке општине 1924, пошто је окончан спор у Женеви.¹² Било је спорно и питање који део дуга треба да отплаћује држава, а који општина.¹³ Општина је одлучила почетком 1925. да Влада Краљевине СХС, када постигне споразум са белгијском владом, суму коју треба годишње да даје за отплату дуга белгијском А. Д. одваја из кредита којим помаже општину.¹⁴ Општина је до 1929. у свом буџету имала ставку „ануитет белгијском друштву“, али те суме нису биле једнаке (за 1925. 18.504.000 динара, за 1928. и 1929. по 1.830.275 динара),¹⁵ из чега се може закључити да бар до 1928. није било јасног споразума између државе и београдске општине о тачној суми коју свака страна треба да плаћа. У сваком случају, од 1924. започела је обнова старе електричне централе на Дорћолу, која је највећим делом била завршена до 1927.¹⁶

8 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник VII седнице, 7. 3. 1919; Записник XVIII седнице 12. 9. 1919; Записник VI седнице, 10. 3. 1922.

9 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник VI седнице, 10. 3. 1922.

10 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник V седнице, 30. 1. 1925. Општина је на овом суду осуђена да исплаћује ануитете белгијском друштву, на име откупа електричне централе и траваја (Добривоје Ерић, *н. д.*, стр. 133).

11 *80 година електрификације Београда 1893–1973*, стр. 80.

12 Никола Вучо, *н. д.*, стр. 173.

13 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник XXII седнице од 30. 11. 1922.

14 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник V седнице од 30. 1. 1925.

15 Добривоје Ерић, *н. д.*, нап. 27, стр. 142.

16 Добривоје Ерић, *н. д.*, стр. 133; Мирослав Б, Маршићанин, *н. д.*, стр. 146–153.

Током двадесетих година потребе за производњом електричне енергије нагло су порасле пошто је град постао престоница увећане државе. Дошло је, с једне стране, до великог прилива становништва, а са друге, постојала је потреба да се град уреди према модерним комуналним стандардима у смислу инфраструктуре, али и репрезентације. Међутим, у целој земљи се тада производило изузетно мало електричне енергије. Године 1925. произведено је само 353 милиона КС, што је одговарало раду једне турбине од 80 КС која ради 12 сати дневно.¹⁷ Од 1921. до 1926. у Београду је дошло, додуше, до вишеструког увећања потрошње управо због повећања броја становника (са преко 4 милиона kWh годишње 1921, на око 15,5 милиона kWh годишње у 1926. години), али и великих напора општине да поправи и оспособи за рад електричну централу.¹⁸ Стара београдска централа, као и остале мале централе у земљи, имала је старе машине, мали обим и искоришћеност.¹⁹ Производња је била скупа и нерационална²⁰ са вишком персонала и слабом потрошњом у домаћинствима. Индустрија је отвараала сопствене погоне и њен удео у потрошњи струје није био велики.²¹ Преоптерећење постојеће централе условило је и тарифну политику општине, која је циљала на заштиту слабијих потрошача.²² Тако је вештачки спречавана велика потрошња, што није погодновало развоју индустрије.

Да би се ово стање побољшало, у општини се размишљало о томе да ли је боље поправити и усавршити стару централу или градити нову. Мишљење стручњака углавном је било у корист поправке и усавршавања старе централе. Сматрало се да за изградњу модерне централе нису испуњени основни предуслови, а то је повећање потрошње и појевљење производње. Процена стручњака је била да би то требало урадити усавршавањем капацитета и рационализацијом рада централе, пре свега увођењем

17 Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 1986, str. 54.

18 Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 149.

19 Smiljana Đurović, *н. д.*, стр. 55.

20 За производњу једног kWh у 1926. београдска централа је трошила 20.944 калорија, а највећа централа у Француској свега 5.500 калорија, најмодернија енглеска 5.000 калорија, а у Америци само 3.500 калорија (Ohio Power Co.) (Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 151).

21 Smiljana Đurović, *н. д.*, стр. 56; ИАБ, ОГБ 3, без датума, (вероватно 1928), Извештај комисије о разлозима у корист обнављања старе централе, уместо градње нове. „Ми имамо велики број машина мале снаге и несавршене, лош начин уношења угља у ложишта и лоше искоришћавање сагоревања због недовољне промаје у димњаку. Зато kWh кошта Централу 1,94 дин. Данас на транспорту угља ради 78 људи, који годишње коштају 1.400.000 дин.“ (Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 152–153).

22 За потрошњу у домаћинствима плаћало се по 0,55 динара при потрошњи до 150 kw, при потрошњи до 300 kw 0,75 динара, а при оној преко 300 kw 0,90 динара. За моторну енергију плаћало се при потрошњи до 6.000 kw 0,50 динара. (Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 150)

нових истоварних инсталација, поправком ложишта и променом разводних табли. Све потребне оправке коштале би 16,5 милиона динара. Они су констатовали да нова опрема брзо застарева, јер је тада дошло до великог технолошког развоја турбина и генератора, па се градња нове централе не би исплатила. Поред тога, процењивали су да је струја скупа и због вишка персонала, које би страни власник отпустио, а они би тада пали на терет општине у неком другом виду. Стручњаци су сматрали да је тарифна политика била погрешна и да би се бољом политиком цена омогућио и бољи обрт. Трајније решење би било одговарајуће само ако би Београд постао велики потрошач струје, што тада није био случај.²³ Централа је била рентабилно предузеће, са 15 милиона динара чистог прихода у 1925. години, који је инвестиран у проширивање електричне мреже и централе. Током 1927. уграђена је нова турбина од 6.000 кв, надзидан је димњак и подигнут још један, а монтиран је и елеватор. Процена је била да би обновљена централа могла бити довољна за наредних седам или осам година, када би се могло приступити подизању нове, модерне централе.²⁴ Међутим, у општини се размишљало и о закључењу страног зајма и давања у закуп овог предузећа. Начелно су постојали различити ставови у општинском одбору и у јавности да ли треба комунална предузећа да буду вођена у општинској режији или их треба дати у концесију.²⁵ Општина је 1925. добила две понуде, од фирми Mac Daniel и Rehendler. Обе су оцењене као неповољне и одбијене су. То је учињено по савету експерата из Народне банке, Министарства трговине и индустрије и Државне хипотекарне банке. Као експерт Народне банке био је ангажован управо Милош Савчић, који је у време закључења уговора из 1929. био градоначелник и кључна фигура у поступку давања концесије швајцарској групи, у чему је важну улогу имала и Државна хипотекарна банка.²⁶

Расписивање зајма и давање концесије

Дакле, ни 1928. није постојала чврста намера општинских власти да електричну мрежу и централу дају у концесију. До тога је ипак дошло, под посебним околностима. Београдска општина

23 ИАБ, ОГБ 3, без датума, (вероватно 1928), Извештај комисије о разлозима у корист обнављања старе централе, уместо градње нове.

24 Мирослав Б. Маршићанин, *н. д.*, стр. 156.

25 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник XVIII седнице од 19. 6. 1925. У дискусији су Добра Петковић и Драгољуб Аранђеловић начелно били за приватну режију, а против су били Коста Јовановић и Михајло Тодоровић. Већина је гласала за општинску Режију у начелу.

26 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник II седнице, 4. 1. 1926.

је током двадесетих година, посебно у време грађевинског бума у првој половини деценије, обављала обимне комуналне радове на калдрмисању улица, водоводу и канализацији, као и регулацији и нивелацији улица. Сви ови радови финансирани су зајмовима, јер привреда града није могла својим приходима да покрије ове велике, а неопходне трошкове. Годишњи биланс у буџету београдске општине током међуратног периода углавном није био уравнотежен, тј. расходи су били већи од прихода (значајни суфицит буџет је имао само 1925, 1929. и 1931, као и од 1935. године до Другог светског рата).²⁷ Зајмови су углавном били унутрашњи и закључивани су код Државне хипотекарне банке (даље: ДХБ), јер приватни капитал није био заинтересован за улагања у комуналну инфраструктуру, већ искључиво за краткорочне зајмове који се могу брзо исплатити. Међутим, ни ДХБ није била у стању да финансира обнову и изградњу земље после рата само од домаћег капитала. Извори финансирања морали су бити нађени у иностранству, сада под знатно тежим условима него пре рата, када је Краљевина Србија углавном у Француској налазила потребна средства за финансирање развоја. Француски капитал, као и капитал у Европи уопште, после 1918. био је ангажован за обнову сопствене земље, па је ДХБ имала велики проблем да обезбеди извор дугорочних инвестиција. Први значајнији продор на европско тржиште капитала ДХБ је направила априла 1923, када је закључен краткорочни зајам од пет милиона швајцарских франака (CHF) управо са Друштвом швајцарских банака. Уследили су дугорочни зајмови код исте банкарске групе из 1924. (дугорочни зајам од 15 милиона CHF) и 1927. године (дугорочни зајам од 12 милиона CHF), што је омогућило да ДХБ даје зајмове за комуналну изградњу општинама, срезovima и окрузима.²⁸ Дакле, иако индиректно, зајмови из Швајцарске су у великој мери омогућили изградњу Београда током двадесетих година.

Једина два страна зајма које је београдска општина закључила између два рата били су са групом банкара из Њујорка, *Chase Security Corporation*, која је припадала Блеровој групи, (у октобру 1927, у износу од три милиона долара), и зајам закључен са Друштвом швајцарских банака²⁹ (у септембру 1929, у износу од 26

27 Бранислав Глигоријевић, „Општина града Београда 1918–1941“, *Историја Београда III*, Београд, 1974, стр. 126.

28 Dragana Gnjatović, *Stari državni dugovi. Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862–1941*, Ekonomski institut/Jugoslovenski pregled, Beograd, 1991, str. 145. Висину каматне стопе хипотекарних и комуналних зајмова одређивали су услови под којима је ДХБ добила зајмове од Швајцарског банкарског друштва. (Dragana Gnjatović, *n. d.*, str. 146).

29 Друштво швајцарских банака (*Société de banque suisse, Swiss Bank Corporation*) представљало је фузију неколико банака и финансијских института, која је настајала у више фаза. Још 1854. неколико приватних банака из Базела удружило се у *Bank Verein* (удружење банака) ради финансирања швајцарске индустрије, железнице и државних институција. После француско-пруског

милиона CHF). Оба зајма су закључена под врло тешким условима, а други је закључен зато да би се отплатио претходни. Зајам од Блерове групе био је краткорочан (рок враћања био је 25. јун 1929) и намењен искључиво за јавне радове. Зајмодавац је имао право првенства код сваког зајма који би општина расписала, у трајању од тридесет дана, за које време општина није могла да усвоји ниједну понуду од треће стране. Када је зајам закључен 1927. камата је била 6%, а 1929. достигла је већ 11%.³⁰ Новац је био намењен за финансирање комуналних радова: највише за калдрмисање улица, затим за водовод, канализацију, регулацију, трамваје и осветљење, возни парк, израду катастра, паркове, пошумљавање, амбуланте, сиротињски дом, општинске грађевине и основне школе.³¹ Од овог зајма одвојена је 1928. и сума од 15 милиона динара за набавке и радове на београдској електричној централни.³² Београдска општина је била принуђена да покрива велике трошкове за увођење основне модерне инфраструктуре, чија експлоатација не доноси брзи профит, па је стога враћање таквих дугова било могуће углавном путем новог задуживања. На тај начин, улазило се у зачарани круг све већег задуживања под све горим условима.³³

рата 1871. ова група из Базела удружила се са банкарским удружењима из Франкфурта, Беча и Берлина (Frankfurter Bankverein, Wiener Bankverein i Berliner Bankverein) и регистровала у Базелу под именом Базелско удружење банака (Basler Bankverein). Године 1897. дошло је до фузије са другим швајцарским банкама и створено је Друштво швајцарских банака (Schweizerische Bankverein), које је 1898. отворило и огранак у Лондону. Током Првог светског рата, 1917. године, назив овог друштва преведен је на француски и енглески (Société de banque suisse, Swiss Bank Corporation). Пред Други светски рат отворили су огранак у Њујорку. Банка је 1998. фузионисана са UBS (Union Bank of Switzerland) са центром у Базелу. (Manfred Pohl, Sabine Freitag, *Handbook on the History of European Banks*, European Association for Banking History e.V, Edward Elgar Publishing, England–USA, 1994, pp. 1117–1119).

- 30 Општински одбор је одлучио у априлу 1927. да од ове банкарске групе позајми два милиона долара, и прода јој бонове у износу од четири милиона долара, са општинским приходима од трошарине као гаранцијом. Општина је у октобру 1927. променила ову одлуку и определила се за зајам од 3,5 милиона долара и 6% златних записа. Коначно, у уговору који је потписан, одређена је сума од три милиона долара са 6% златних записа. (ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник IX седнице од 27. 4. 1927; Записник XXXV седнице од 14. 10. 1927; ОГБ 6, Уговор о зајму између ОГБ и Chase Security Corporation. Долара 3.500.000, 6% златни записи датирани 1. новембра 1927); *50 година рада инжињера Милоша Савчића 1889–1939*, Београд, 1939, стр. 144.
- 31 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука. Записник, IX седнице од 27. 4. 1927; ОГБ 6, Уговор о зајму између ОГБ и Chase Security Corporation. Долара 3.500.000, 6% златни записи датирани 1. новембра 1927.
- 32 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник XV седнице од 4. 5. 1928.
- 33 Краљевина СХС је 1924. била на другом месту по задужености у Европи, одмах после Грчке. (Boris Kršev, *Finansijska politika Jugoslavije 1918–1941*, Novi Sad, 2007, стр. 184).

Околности закључења зајма

Општина је расписала конкурс за концесију за иградњу и експлоатацију електричне централе почетком 1929. године, и противљења бројних стручњака, зато да би могла да исплати зајам од Блорове групе. Према условима конкурса, понуђач који би добио концесију имао је обавезу и да исплати преосталу суму тог зајма у име општине.³⁴ На конкурс се пријавило шеснаест фирми из земље и иностранства. Међу њима је била Швајцарска железничка банка (*Banque Suisse de Chemin de Fer, Basel*) и Југословенско електрично АД Браун Бовери, који су припадали истој банкарској групи. Како је општина дала допунске услове, достављене су поновљене понуде, сада знатно мањи број, али међу њима нису биле две поменуте понуде из Швајцарске. Комисија је негативно оценила све понуде.³⁵ Поново је заседала 18. јуна 1929, када је разматрала само четири понуде, међу којима је овај пут била и Швајцарска железничка банка (али не и Браун Бовери АД). У извештају комисије констатује се да је ова банка понудила сва постројења која је општина захтевала, али да је потребно још велики број услова поправити или прецизирати (обавеза општине да гради подстанице, зависност цене струје од цене угља, наплаћивање струје путем меница, бесплатно земљиште за подизање централе).³⁶ У међувремену, држава је одлучила да интервенише и помогне општини да се ослободи америчког зајма. Држава је као јемац исплатила дуг од три милиона долара банкама *Blair & Co Inc*, *Chaise Securites Corporation* и *Chase National Bank of the City of NY Trustee*, који је истицао 25. јуна 1929, због чега је општина морала да закључи зајам код ДХБ да би овај дуг вратила држави.³⁷ У том смислу, ДХБ је 22. јуна 1929. донела од-

34 Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Државне хипотекарне банке, 125-469-738, Писмо Милоша Савчића управи ДХБ, 11. јуна 1929.

35 ИАБ, ОГБ 6, Списак понуда за проширење Електричне централе у Београду, које су отворене у Суду ОГБ 27. 3. 1929 (Петар Илић, нач. Рударске дирекције у пензији, *Elektro Invest Stokholm*, Југословенско АЕГ, Шкодини заводи у Пилзену, *The Power and Traction Finance London*, *Société d'Electricité et de Traction Bruxelles*, *TG Mapplebeck*, Југословенско електрично АД Браун Бовери, *Banque Suisse de Chemin de Fer Basel*, *Union Financière d'Etudes et d'Entreprises Paris*, *Syndicat Minier et Electrique en Serbie Bruxelles*, фабрика машина у Брну, *Société de Construction de Batignolles Paris*, *Gesellschaft für elektrische Unternehmung Direction Berlin*, Удружење београдских индустријалаца, Трговачка индустријска банка); ОГБ 6, Мишљење комисије о накнадним понудама и изјавама понуђача, од 28. 5. 1929. (чланови комисије били су: инж. Георгије Пио Уљски, ред. проф. Унив.; инж. Драгомир Јовановић, ред. проф. Унив.; Васа Ристић, електроинжењер; Миливоје Обрадовић, машински инжењер; инж. Павле Стаматовић, управник Дирекције трамваја и осветљења; инж. Лазар Швабић; инж. Димитрије Савић.

36 ИАБ, ОГБ 6, Преглед понуда за елеткричну централу, од 18. 6. 1929.

37 ИАБ, ОГБ 6, Уговор закључен између Државне хипотекарне банке Краљевине СХС и Општине града Београда по зајму од 18.500.000 швајцарских франака. Овим уговором општина је позајмила и 500.000 долара од ДХБ за исплату дуга

луку да одобри зајам општини у ове сврхе, који је ускоро закључен.³⁸ На тај начин општина је исплатила дуг америчкој групи, као и дуг од 500.000 долара Југословенској уједињеној банци. ДХБ је 10. јула известила општину да је узела зајам од Друштва швајцарских банака у Базелу и тражила да општина преузме јемство према Друштву за горњу суму, што је општина прихватила.³⁹

И пре овог званичног обавештења ДХБ, пут је био припремљен за давање концесије швајцарској групи. Читава трансакција је била договорена око 1. јуна 1929, на конференцији између представника Општине града Београда (Милоша Савчића, Војислава Зађине и Милослава Стојадиновића), управника ДХБ, председника владе и министара финансија, правде и министра без портфеља Николе Узумовића, као и путем усменог споразума са представницима Друштва швајцарских банака, Алфредом Мајером и Едуардом Тисоом из Базела.⁴⁰ Већ 29. јуна одржан је састанак одборника и Суда ОГБ на којем је изнета сугестија концесије да се прихвати понуда швајцарске банке као најповољнија.⁴¹ Градоначелник Милош Савчић отворено је рекао у расправи на седници општинског одбора да се овај зајам морао закључити, јер није било другог начина да се општина ослободи обавеза према Блеровој групи, која је одбијала да продужи рок исплате зајма.⁴²

Изиравање законске процедуре на конкурс за концесију је било једини начин да се дође до овако унапред одређеног исхода и прихвати понуда која је била далеко од најповољније. У почетку је већина одборника била против, да би на крају, после дужег убеђивања од стране руководства општине, већина гласала за овај предлог (са изузетком три одборника).⁴³ Противници

Југословенској удруженој банци. Уговор је предвиђао да нема продужења рокова и да се у целости, заједно са каматама, мора исплатити до 2. 9. 1929.

38 АЈ, 125-82-87, Регистар одлука Управног одбора ДХБ, белешке од 14. 6. 1929 и 22. 6. 1929.

39 ИАБ, ОГБ 6. Уговор о концесији електричне централе (после Другог светског рата, без датума). ДХБ је иначе ургирала код општинских власти да јој обавезно исплате суму зајма од 18.500.000 CHF до 2. 9. 1929, ради очувања угледа и кредита ДХБ у иностранству, с обзиром да је реч о средствима ангажованим са стране. (АЈ, 125-469-783, Писмо управника ДХБ заступнику ОГБ, Милославу Стојадиновићу 31. 8. 1929; АЈ, 125-469-783, Писмо управника ДХБ министру без портфеља Николи Узумовићу, 31. 8. 1929); ИАБ, ОГБ 6, Уговор о концесији електричне централе, без датума, 1945.

40 АЈ, 125-469-738, Писмо Савчића, Зађине и Стојадиновића упућено ДХБ 22. 6. 1929. Савчић овде каже да је послао строго поверљиво писмо 1. јуна о састанку који је имао са представницима владе и ДХБ.

41 ИАБ, ОГБ 6, Записник са седнице одборника и Суда ОГБ одржане 29. јуна 1929.

42 ИАБ, ОГБ, Записници одбора општине београдске, Књига записника одборских одлука, Записник XXX седнице од 13. 9. 1929.

43 Против су гласали Бранко Поповић, Негослав Илић и Јован Дравић. (ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава противу бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина, без датума, 1945 година).

уговора од самог почетка били су проф. Кирило Савић и Коста Јовановић, потпредседник Општине у ранијем сазиву. Кирило Савић је био против концесије у начелу, а посебно против ове понуде, коју је сматрао најнеповољнијом.⁴⁴ Коста Јовановић је у штампи писао о штетности уговора и малверзацијама у вези са његовим закључивањем, због чега је тужен за клевету 1930.⁴⁵ Да би се закључио важећи уговор, био је потребан и потпис министра финансија. Међутим, референт Министарства финансија, очигледно неупућен у оно што је сталаја из трансакције између општине и ДХБ, поднео је извештај министру 2. јула 1929, у којем износи озбиље сумње у квалитет понуде швајцарске групе и тврди да је понуда требало да буде одбачена. Референт је тврдио да ће Општина због овог уговора изгубити током трајања концесије 150 милиона динара.⁴⁶ Министар је у почетку, на основу овог реферата и увида у понуде осталих учесника на конкурс, изнео сумње у вези са концесијом швајцарској групи у погледу цене и затражио додатна објашњења.⁴⁷ Инж. Павле Стаматовић, као члан конкурсне комисије (који је касније постао и директор Дирекције трамваја и осветљења), одговорио је министру у име општине да примедбе референта нису засноване на тачним подацима, као и да је Одбор већином гласова примио овај предлог.⁴⁸ На то је уследило и одобрење министра финансија.⁴⁹

44 ИАБ, ОГБ 6, Извештај о случају електричне централе (без датума, после Другог светског рата); Петар М. Стојковић-Рашковић, *Економија београдске електричне централе „Снага и светлост“*. Један прилог проучавању улоге страног капитала у нашој народној привреди, Београд, 1940, стр. 15.

45 Коста Јовановић, „Проблеми Београда“, *Политика*, 15. 7. 1929, 26. 9. 1929. и 27. 9. 1929; (*Претрес др Кости Јовановићу, бив. Потпредсенику Београдске Општине код Првостепеног суда за град Београд, по тужби Суда Општине града Београда за дела из чл. 52 и 54 Закона о штампи*, Београд, 1930). На овом судском процесу, Јовановића је заступао управо адвокат Богдановић који је тужио Савчића, Стојадиновића и Зађину за дело фалсификата. Иначе, Јовановић је тврдио и да је Савчић још 1928. покушао да га подмити чланством у УО нове електричне централе и новчаном наградом од милион динара. Суд је 15. јуна 1932. прекинуо истрагу, због смрти оптуженог Јовановића. (ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава противу бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина).

46 ИАБ, ОГБ 6, Извештај референта Министарства финансија упућен министру, 2. 7. 1929.

47 ИАБ, ОГБ 6, Писмо Министра финансија Станка Шврљуге председнику београдске општине, М. Савчићу, од 3. јула 1929.

48 ИАБ, ОГБ 6, Одговор Павла Стаматовића Министру финансија 3. јула 1929; ИАБ, ОГБ 6, Писмо Суду општине београдске и одговор на примедбе референта Министарства финансија, од 11. јула 1929, потписали инг П. Стаматовић и инг. Дим. М. Савић, из Дирекције трамваја и осветљења.

49 ИАБ, ОГБ 6, Одобрење Министра финансија да се потпише уговор, од 2. 9. 1929.

Одредбе уговора о зајму и концесији из 1929. године

Другог септембра 1929. закључен је уговор између Друштва швајцарских банака у Базелу, као заступника швајцарских финансијских група, и Општине града Београда. Овим уговором општина је дала искључиву концесију групи коју чине Друштво швајцарских банака и швајцарско Друштво за електрицитет и погон (ранија Швајцарска железничка банка) за изградњу и експлоатацију електричне централе у атару Београда. Уговор је предвиђао да Друштво швајцарских банака да позајмицу општини од 26 милиона CHF на три године, са могућношћу продужетка за још једну годину, са каматом од 7% годишње и шестомесечним комисионом од 1%. Исплате су морале бити обављане у Базелу, у швајцарским францима, а сви трошкови, таксе и порези пали су на терет општине. Такође, општина је по уговору била обавезна да отвори специјалан рачун Друштву швајцарских банака код неке београдске банке, којим ће Друштво само располагати.⁵⁰ Тарифа за продају електричне енергије требало је да буде одређена тако да се обезбеди бруто приход у висини двоструке суме од оне потребне за покриће свих издатака од зајма. Општина је по уговору била обавезна и да Друштву да у залог облигације у номиналном износу од 33 милиона CHF, што је било знатно више од износа зајма. Суд у Базелу био је проглашен надлежним за спорове, у ком случају би се примењивале одредбе швајцарског права.⁵¹

Овај уговор је имао и много других значајних одредби, које су биле унете само у верзију на немачком језику. Из ове верзије види се да је Друштво имало обавезу да подигне електричну централу од 18.999 kw у градском рејону, на Сави или на Дунаву, с тим да се пројекат поднесе у року од седам месеци. Од дана усвајања пројекта, централа је требало да проради за две године. Друштво је било обавезно да према увећању потрошње изгради централу укупне снаге до 30.000 kw. После три месеца од стављања нове централе у погон, општина је била обавезна да на њу прикључи целу своју електричну мрежу и да до довршетка градње нове централе оспособи мрежу да прихвати и дистрибуира гарантовану количину од 30 милиона kw. Општина је била обавезна да плаћа Друштву електричну енергију по следећим ценама: до гарантоване потрошње од 30 милиона kwh – 1, 27 динара по kwh; за потрошњу између 30 и 40 милиона kwh – 0,75 динара по kwh, а за потрошњу преко 40 милиона kwh – 0,65 динара по kwh. Валутна клаузула је била утврђена на 100 папирних динара за 9,12 златних франака. По истеку 25 година, сва постројења заједно са плацевима требало је да пређу у посед београдске општине. Општина је имала и

50 Рачун је отворен код Општинске штедионице.

51 ИАБ, ОГБ 6, Уговор од 2. 9. 1929. између Друштва швајцарских банака у Базелу које заступа групу швајцарских финансијских предузећа, и Општине града Београда, које представља председник Милош Савчић.

обавезу да земљиште на којем ће се изградити централа пренесе у власништво Друштва бесплатно, најдаље за четири месеца од потписа уговора.⁵² Ова ставка је, иначе, као посебно неповољан услов по општину, била предмет даљих разговора између општине и концесионара. Власништво над земљиштем није било пренето све до 1933, када је око тога постигнут компромис.⁵³

После потписивања уговора швајцарска група основала је у Базелу 1930. АД *Снага и светлост* (нем. *Kraft und Licht*, франц. *Force et Lumière*), са капиталом од шест милиона CHF, и филијалу у Београду са капиталом од 66 милиона динара. Изградња централе на обали Дунава, између улица Капетан Мишине и Дубровачке (на марини Дорћол) трајала је од 1930. до 1932. године. Швајцарско друштво за електрификацију и саобраћај из Базела преузело је пројектовање зграде и надзор над изградњом, коју је обављало такође једно швајцарско предузеће, уз коришћење домаће радне снаге. Електрична енергија се спроводила далеководима до две трафо-станице: једна је била код старе централе у улици Кнегиње Љубице, а друга код кафане Мостар. Крајем новембра 1932. почела је испорука струје потрошачима у Београду.⁵⁴

Контроверзе око уговора о концесији

Од самог почетка изложен великим сумњама и критикама стручне јавности, овај уговор је потписан у предвечерје светске економске кризе из 1929, која се у пуној мери осетила у Југославији тек 1932. Током тридесетих година несташица девиза и аутархичне тенденције европске привреде допринеле су заоштравању проблема снабдевања Београда струјом и показале у пуној мери тешке услове овог уговора. Тако је дошло и до преиспитавања начина на који је он закључен, па је 1936. општински одбор формирао комисију која је закључила да је закон грубо прекршен и да у документацији постоје бројни фалсификати.⁵⁵ Утврђено је

52 ИАБ, ОГБ 8, Уговор између ОГБ и Швајцарског удружења банака, Базел. Превод немачке верзије уговора, оверен 28. 4. 1932.

53 ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне.

54 Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 211; ИАБ, ОГБ 6, Записник о конференцији између представника ОГБ и делегација Швајцарског удружења банака и друштва „Снага и светлост“ АД Базел, одржане 19. 11. 1932. у Општини београдској, од 19/20. 11. 1932.

55 ИАБ, ОГБ 6, Извештај анкетне комисије Градском већу београдске општине од 29 јуна 1936. Ова комисија је формирана 23. 1. 1936. Чланови комисије су: председник Љубомир Стефановић, адвокат и градски већник; заменик председника др Лав Брандајс, адвокат и градски већник; чланови: др Милорад Станојевић, начелник Министарства у пензији и градски већник; Бранко Поповић, проф. Унив. и градски већник; Алимпије Сеничић, потпуковник у пензији и градски већник; Милић Сокић, инж. и градски већник; Богдан

да уговор нема правну важност, јер је председник Савчић добио овлашћење од одбора да сам потпише уговор, што по закону није било могуће, већ је било обавезно да га потпишу председник и три одборника.⁵⁶ Комисија је такође утврдила да је после седнице општинског одбора од 19. јуна 1929. израђен записник који је послат у Министарство унутрашњих дела, а онда кратким путем враћен у општину, где је уништен, пошто су извршене преправке и на основу фалсификата сачињен нов записник који је послат Министарству унутрашњих дела и сачуван путем фотографског снимка. Тако фалсификован документ објављен је затим у *Београдским општинским новинама*.⁵⁷ Против руководства београдске општине из 1929. (Савчић, Стојадиновић и Зађина) поднета је и кривична пријава за дело фалсификата.⁵⁸

Иако је у правном погледу било могуће уговор прогласити неважећим, околности су биле такве да то није било изводљиво. Југославија је 27. априла 1932. потписала у Цириху споразум о клирингу са Швајцарском, као први у низу сличних споразума са овом државом који су закључивани све до 1940.⁵⁹ Трансакције између београдске општине и Друштва швајцарских банака и сви преговори вођени између ових страна током тридесетих година били су у тесној вези са економским односима две државе. Тако је споразумом између општине и Друштва из 1933. било одређено да се трансфер рачуна за електричну енергију употреби за исплату 20% противвредности целокупног југословенског извоза у Швајцарску.⁶⁰ Војин Ђорђевић (који је 1939. постао градонач-

Крекић, секретар радничких синдиката и градски већник; Милан Стојановић, председник Занатске коморе и градски већник; деловођа комисије Божа Павловић, в. д. директора Општег одељења градског поглаварства; и његов заменик Божа Божовић, секретар истог одељења; Таса Здравковић, трговац и градски већник, који није потписао извештај.

56 Комисија је утврдила да је прекршен чл. 14 Закона о окружним, среским и општинским буџетима (ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава против бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина, без датума, 1945. година). ИАБ; ОГБ 6, Писмо председника општине, Милоша Савчића упућено ДХБ, 2. 7. 1929.

57 ИАБ, ОГБ 6, Извештај анкетне комисије Градском већу београдске општине од 29. јуна 1936. Закључено је да је тадашњи председник Суда ОГБ Милослав Стојадиновић својеручно извршио ове фалсификате (ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава против бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина, без датума, 1945. година).

58 Ову кривичну пријаву поднео је адвокат Милорад Богдановић пре Другог светског рата, а помиње се у документу из 1945, под насловом „Кривична пријава противу бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина“ (ИАБ, ОГБ 6).

59 О томе видети: Boško Đorđević, *Pregled ugovorne trgovinske politike od osnivanja Države Srba, Hrvata i Slovenaca do rata 1941. godine*, Zagreb, 1960, str. 247–257.

60 ИАБ, ОГБ 8, Друштво Снага и светлост АД Базел, филијала Београд, пише председнику општине, 13. 2. 1935.

челник Београда)⁶¹ водио је крајем 1933, у својству управника ДХБ, преговоре у Базелу за повећање контингента југословенског извоза у Швајцарску, управо уз подршку представника Друштва швајцарских банака.⁶² Закашњења Општине у исплаћивању обавеза директно су се одражавала на исплате рачуна путем клиринга.⁶³ ДХБ је 1938. добила кредит (аванс по текућем рачуну) код Друштва швајцарских банака у износу од пет милиона CHF ради регулисања финансијских обавеза државе у иностранству за наредне три године.⁶⁴ Тако, све до почетка Другог светског рата, и поред свих непогодности концесије за електричну централу и зајма од Друштва швајцарских банака, као и протеста у јавности због цене струје, београдска општина није могла да раскине овај уговор, који је (*de facto*, иако не *de iure*) био нераскидиви део уговорних односа између ДХБ и Друштва швајцарских банака, као и билатералних економских односа између Југославије и Швајцарске.

Велика зависност државе од страног капитала током међуратног периода довела је неизбежно до стварања интересних мрежа привредне и политичке елите у вези са страним финансијерима. Када је реч о швајцарском капиталу, који је био ангажован преко спољних зајмова ДХБ, а у београдској електроиндустрији представљен преко Југословенског АД Браун Бовери⁶⁵ и термоелектране „Снага и светлост“, истрага у случају концесије за изградњу нове београдске електричне централе изнела је на видело и пословне везе међу неким представницима привредне и политичке елите града са овим швајцарским групацијама: представник Швајцарске железничке банке⁶⁶ у Београду био је Живко Јовановић, директор Бродарског и багерског друштва (БИБАД). Он се у том својству појавио на конкурс за концесију електричне централе који је расписан почетком 1929. БИБАД, који се бавио лиферованјем песка, био је повезан са Прометном банком (на

61 Војин Ђуричић (1888–1944) завршио је права у Француској. Од 1912. до 1927. радио је у Министарству финансија. Од 1927. до 1939. био је директор Државне хипотекарне банке. Министар финансија 1939. и 1940. и градоначелник Београда у периоду 13. 9. 1939. – 20. 6. 1940. Био је носилац француске Легије части и почасни члан Астрономског друштва Руђер Бошковић.

62 АЈ, 125-469-738, Управник ДХБ пише 7. 12. 1933 министру финансија.

63 Друштво швајцарских банака требало је да плати 177.313,30 ЦХФ АД Браун Бовери из Бадена, па је преко ДХБ ургирало да општина исплати 2,1 милион динара од свог дуга, да би се то могло платити помоћу клиринга. (АЈ, 125-469-738, Писмо АД „Снага и светлост“ из Базела Војину Ђуричићу, управнику ДХБ, 14. марта 1934).

64 АЈ, 125-469-737, Саопштење управника ДХБ Управном одбору од 2. 11. 1938; АЈ, 125-469-737, Писмо управника ДХБ Момира Гломазића министру финансија Јурају Шутеју, 30. 9. 1940.

65 Bozidar Jurković, *Das auslaendische Kapital in Jugoslawien*, Diss Stuttgart, 1939, p. 416.

66 Ова банка касније је фузионисана у Друштво швајцарских банака.

чијем челу је био Милош Савчић), која је, између осталог, такође учествовала у пословима лиферовања песка. БИБАД је снабдевао Београд песком у време када је Савчић био градоначелник. Ж. Јовановић није поднео нову понуду на конкурс, иако је био позван да то учини, зато што је швајцарска групација коју је он представљао имала план да наступи на конкурс директно преко Друштва швајцарских банака.⁶⁷ Међу првим понудама које су пристигле на конкурс била је и она од АД Браун Бовери, коју је тада комисија оценила као најповољнију. Састав ове комисије такође открива мрежу домаћих представника елите који су били повезани са Прометном банком и фирмом Браун Бовери: професор Машинског факултета Георгије Пио Уљски био је члан УО АД Браун Бовери, инж. Васа Ристић, стални технички сарадник Прометне банке, (који је поднео у име банке понуду за набавку машина управо од АД Браун Бовери, са којом је радио на изградњи хидроцентрале „Јелица“ код Чачка), инж. Миливоје Обрадовић, зет Миливоја Павловића, члана УО Прометне банке и других Савчићевих предузећа, проф. Д. Јовановић, стални сарадник Васе Ристића.⁶⁸

*Преговори и склапања нових споразума и анекса
током 30-их година*

Односи између концесионара и општине били су од почетка оптерећени проблемима, посебно од 1932, када се светска економска криза осетила у пуној мери и у Југославији. Услед аутархичне економске политике европских земаља, високих заштитних царина и смањене могућности за извоз, у земљи је дошло до несташице девиза. По уговору, општина је требало да накнаду за утрошак електричне енергије плаћа концесионару у швајцарским францима, што је у насталој ситуацији представљало велики проблем, јер Народна банка често није имала довољно девиза на располагању.⁶⁹ Према уговору, било је утврђено да се плаћа по курсу 9,12 златних франака за 100 папирних динара, што је до 1934. постало неизводљиво. Руководство општине је тврдило да је само на курсној разлици дуг нарастао за три године на више од 40 милиона динара.⁷⁰ Динар је у земљи ипак имао већу куповну

67 ИАБ, ОГБ 6, Кривична пријава противу бивше општинске управе за град Београд, коју су сачињавали Милош Савчић, др Милослав Стојадиновић и др Војислав Зађина.

68 ИАБ, ОГБ 5, Ко састави комисију за оцену понуде за нову Електричну централу у београдској општини? (без датума, између 1927. и 1929).

69 ИАБ, ОГБ 8, Писмо председника општине, Милутина Петровића, министру финансија, др Милораду Ђорђевићу, 21. 6. 1933.

70 ИАБ, ОГБ 8, Записник појединачних седница Пододбора Сталног одбора за финансијска и правна питања од 2. до 6. јуна 1934.

моћ (иако је курс пао у односу на девизе и злато), па је тако концесионар профитирао трошећи у земљи динаре које је добијао од општине, истовремено наплаћујући своје услуге у девизама.⁷¹ Такође, по уговору све државне дажбине и порези падали су на терет општине. У наредних пет година дошло је до великог повећања ових терета, па је постигнут договор да се трошкови равномерно поделе.⁷² Поред тога, концесионар је био ослобођен плаћања царине. Општина је зато инсистирала да не набављају у иностранству оно што се може набавити и у земљи.⁷³

Због свих ових проблема, општина је стално била у заостатку са плаћањем рачуна. Само за прва три месеца 1934. године дуговала је више од 25 милиона динара, а у фебруару 1935. тај дуг је већ прешао 31 милион динара.⁷⁴ Представници АД Снага и светлост инсистирали су на измирењу дугова, тврдећи да би правилном комерцијализацијом и умереном тарифном политиком, општина успела да достигне потребну потрошњу од 40 милиона kWh, што би повећало приходе и омогућило нормално сервисирање дуга. Представници општине указивали су на то да су цене струје у Београду већ превисоке (у односу на друге градове у Југославији).⁷⁵

Пошто је убрзо постало јасно да је извршење уговора постало нереално, Друштво швајцарских банака и АД Снага и светлост били су спремни на његово преиначење. Тако се, почев од 1933, сваке године састајала мешовита комисија која је утврђивала нови споразум и анексе постојећег уговора. ДХБ, која је од почетка имала огромну улогу у закључењу овог зајма и давању концесије швајцарској групи за београдску електричну централу, посредовала је током тридесетих година и у преговорима за измену услова првобитног уговора између Друштва швајцарских банака и АД Снага и светлост, са једне, и општине, са друге стране. Управник ДХБ Војин Ђуричић је лично посредовао у постизању споразума из октобра 1933.⁷⁶ ДХБ је током 1933. и 1934. у

71 ИАБ, ОГБ 8, Записник преговора одржаних на дан 25–27. априла 1934. у кабинету финансијског директора са представницима Друштва Снага и светлост и Друштва швајцарских банака.

72 ИАБ, ОГБ 8, Записник појединачних седница Пододбора Сталног одбора за финансијска и правна питања од 2. до 6. јуна 1934.

73 ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне.

74 ИАБ, ОГБ 8, Записник преговора одржаних на дан 25–27. априла 1934. у кабинету финансијског директора са представницима Друштва Снага и светлост и Друштва швајцарских банака; ИАБ, ОГБ 8, Писмо Друштва Снага и светлост АД Базел, филијала Београд, председнику општине, 13. 2. 1935.

75 ИАБ, ОГБ 8, Меморандум који је београдска филијала Друштва Снага и светлост предала 12. 2. 1935. председнику београдске општине; ИАБ, ОГБ 8, Писмо Друштва Снага и светлост АД Базел, филијала Београд, председнику општине, 13. 2. 1935.

76 АЈ, 125-469-738, Писмо Друштва „Снага и светлост“ у Базелу Војину Ђуричићу, управнику ДХБ, 30. 10. 1933; АЈ, 125-469-738, Управник ДХБ пише 13. марта 1934. министру финансија Милораду Ђорђевићу.

више наврата, на молбу концесионара, ургирала код општинских власти да одговоре својим обавезама и исплате заостали дуг, с обзиром на велики значај швајцарских партнера за ову банку.⁷⁷

Одредбе основног уговора из 1929. биле су мењане у погледу цене струје, модалитета плаћања, набавке угља, изградње постројења и низа других одредби.⁷⁸ По основном уговору, била је утврђена загарантована потрошња до 30 милиона kWh годишње, а цена електричне енергије која не прелази ову потрошњу на 1,27 динара по kWh. За годишњу потрошњу у распону од 30 милиона до 40 милиона kWh на 0,75 динара по kWh, а за потрошњу већу од 40 милиона kWh 0,65 динара по kWh.⁷⁹ Већ 1934. године због курсне разлике основна уговорена цена порасла је са 1,27 на 1,65 динара по kWh.⁸⁰ Зато је у неколико наредних година дошло до ублажавања услова плаћања: године 1934. цена у оквиру загарантоване потрошње спуштена је са 1,27 на 1,23 динара. Следеће, 1935. граница загарантоване потрошње спуштена је са 30 на 25 милиона kWh, а цена је одређена на 1,15 динара по kWh. Граница годишње потрошње 1937. је подигнута на 40 милиона kWh (што вероватно указује на пораст потрошње електричне енергије у граду), са ценом од 0,79 динара по kWh. Ти услови су важили и у наредне три године. Коначно, крајем 1940, свакако под притиском ратне ситуације у Европи, концесионар је одредио цену електричне енергије у паушалној вредности од 1.500.000 CHF, са 0,44 динара по kWh, с тим да се 55% цене одреди у зависности од кретања цена минералних производа на тржишту.⁸¹

77 Пошто је курс динара био веома неповољан, општина је уплаћивала дуг по средњем курсу Београдске берзе, а не по курсу по којем је Народна банка на тај дан продавала швајцарске франке. (АЈ, 125-469-738, Писмо делегата краљевске владе, управника ДХБ, Народној банци, 6. 12. 1933; АЈ, 125-469-738, Писмо управника ДХБ председнику ОГБ Милутину Петровићу, 22. 12. 1933; АЈ, 125-469-738, Писмо управника ДХБ министру финансија Милораду Ђорђевићу, 13. марта 1934; ИАБ, ОГБ 8, Писмо Друштва Снага и светлост АД Базел, филијала Београд, председнику општине 13. 2. 1935).

78 Нови споразуми и анекси уговора прављени су сваке године, од 1933. до 1937, када су утврђени услови и за наредне три године, а последњи споразум био је склопљен 1940.

79 ИАБ, ОГБ 8, Уговор између ОГБ и Швајцарског удружења банака, Базел. Превод немачке верзије уговора, оверен 28. 4. 1932.

80 ИАБ, ОГБ 8, Записник преговора одржаних на дан 25–27. априла 1934. у кабинету финансијског директора са представницима Друштва Снага и светлост и Друштва швајцарских банака.

81 По споразуму из јуна 1934. Швајцарци су пристали да се за 1934. цена за првих 30 милиона kWh спусти од 1,26 на 1,23 динара и да се општини на име курсне разлике (ажије) за 1934. призна шест милиона динара. Што се тиче дуга из 1933. и курсне разлике за 1934, пристали су да општина то исплати у 24 једнаке месечне рате, без камате. (ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске делегације о преговорима са представницима Друштва Снага и Светлост и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду ОГБ 26. јуна 1934). По споразуму од 19. октобра 1935. цене су утврђене за првих 25 милиона kWh годишње на 1,15 дин, до 40 милиона kWh на 0,50 дин, све у папирним

Цена електричне енергије је зависила од цене угља, као основног енергента. По уговору, концесионар је имао право на избор врсте угља и лиферанта. Међутим, општина је покушавала и у овом смислу да контролише пораст трошкова, тј. да путем набавке угља лицитацијом утиче на цену. По споразуму из 1933, договорено је да се угаљ, као и радна снага, увек плаћа у динарима, те да општина путем лицитације максимално искористи свој утицај на цену угља.⁸² Споразумом из 1935. одређено је да цена струје неће зависити од цене угља све до краја 1937, а споразумом из 1940. општина је добила право да лиферује угаљ по нижој цени и да заузврат добије и снижење цене струје, што је свакако било учињено због тешкоћа у набавци угља ван земље током рата.⁸³

Накнадним споразумима дошло је и до измена уговора у питању обавезе концесионара да изгради централу и додатна постројења у укупној снази од 30.000 kw у првих 15 година трајања концесије.⁸⁴ Како потрошња није расла предвиђеним темпом, општина је по споразуму из 1934. одустала за наредне три године од постављања четвртог агрегата, све док потрошња не пређе у узастопних 20 дана преко 13.500 kw.⁸⁵ Споразумом из 1937. концесионару је дозвољено да, уместо предвиђених пет агрегата, постави још само један (четврти) који би имао двоструку снагу у односу на претходне, и тиме је била испуњена целокупна обавеза по уговору.⁸⁶ Тако је 1938. постављен још један

динарима, али се општина обавезала да у Швајцарску пребаца 1.400.000 CHF по званичном курсу Народне банке. Ноћна цена струје, за период од 22h до 5h, била је 0,40 дин по kwh. (ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата). По споразуму од 8. 10. 1937. цене су утврђене за године 1938, 1939. и 1940. До 40 милиона kwh цена је 0,79 динара по kwh, преко 40 милиона kwh по 0,44 дин, а ноћна од 22 до 5h 0,36 дин. Основна потрошња плаћа се 50% у динарима и 50% у CHF. Вишкови преко 40 милиона kwh у папирним динарима. (ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата).

- 82 ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске комисије о преговорима са представницима Друштва Снага и светлост АД и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду општине 19. 6. 1933. Пристали су да им се вредност угља исплаћује у динарима по паритетном курсу, а општина ће им платити још 30% за трошкове радне снаге и режијске трошкове. (ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне).
- 83 ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата).
- 84 ИАБ, ОГБ 8, Уговор између ОГБ и Швајцарског удружења банака у Базелу. Превод немачке верзије уговора, оверен 28. 4. 1932.
- 85 ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске делегације о преговорима са представницима АД „Снага и светлост“ и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду ОГБ 26. јуна 1934.
- 86 ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцар-

агрегат снаге 12.500 kw, па је укупна снага износила 31.700 kw.⁸⁷ Овај моменат такође указује на могућност да је 1937. дошло до извесног повећања потрошње електричне енергије у Београду.

Уговор између општине и повериоца, Друштва швајцарских банака, такође је током тридесетих година доживео неке измене у погледу услова отплате зајма. Споразумом из 1933. каматна стопа је смањена са 7% на 5%, а комисион са 2% на 1,5%, ретроактивно од марта 1933, што је за општину представљало уштеду од 2.626.000 CHF. Наредним споразумом из 1934. одређено је да до 15. априла 1936. све обавезе по овом основу буду сведене на 5,5 % камате.⁸⁸ Преиначене су и одредбе уговора у односу на облигацију од 33 милиона CHF, коју је општина дала као супергаранцију за позајмицу од 26 милиона CHF. По основном уговору, Друштво швајцарских банака је могло да прода цео износ облигације (који је знатно већи од износа задужења) ако општина закасни са плаћањем дугова. По споразумима из 1933. и 1934. поверилац је прихватио да облигација важи само за износ постојећег дуга и да се више не обнавља.⁸⁹

После Другог светског рата, у извршном одбору НО града Београда испитивали су правну ваљаност овог уговора, с обзиром на намеру да се београдска електрична централа национализује. Ако би нове власти једноставно извршиле национализацију, било је отворено питање да ли би овај случај завршио на Међународном суду. Покушавале су да утврде и да ли су током рата централом управљали немачки и аустријски грађани који су били међу власницима Друштва швајцарских банака.⁹⁰ Случај је решен тако што је утврђено да уговор нема правну важност, с обзиром на малверзације и фалсификате приликом његовог закљу-

ског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата).

87 Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 212.

88 ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске комисије о преговорима са представницима АД „Снага и светлост“ и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду општине 19. 6. 1933; ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне.

89 ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске комисије о преговорима са представницима Друштва „Снага и светлост“ и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду општине 19. 6. 1933; ИАБ, ОГБ 8, Стенографски записник IX редовне седнице Општинског одбора, одржане 30. 6. 1933. у 6 часова по подне; ИАБ, ОГБ 8, Извештај општинске делегације о преговорима са представницима Друштва „Снага и светлост“ и Друштва швајцарских банака у Базелу, поднет Суду ОГБ 26. јуна 1934.

90 ИАБ, ОГБ 6, Писмо Нинка Петровића, председника извршног одбора НО града Београда, Миловану Зоричићу, судији Међународног хашког суда, почетак маја или крај априла 1946; ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централе швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата). О немачким и аустријским власницима у Друштву швајцарских банака, видети напомену 27.

чивања, и централа је национализована 1947.⁹¹ Она је била у функцији до краја 1967, када је изграђена нова топлана на мазут, а 1969. потпуно је искључена из електричне мреже.⁹² После рата се прешло на другачији модел електрификације: са индустријализацијом земље и повећањем потрошње електричне енергије, градске електране су затваране и подизане су нове ван градова, одакле се струја преносила далеководима.

Закључак

Рад термоцентрале „Снага и светлост“ представљао је у своје време напредак у електрификацији Београда. Она је, за прилике тог времена, имала моћан капацитет и довољну резервну снагу. И поред високе цене електричне енергије, уз накнадно ублажавање одредби уговора, потрошња струје у Београду је ипак расла. Дошло је и до техничког напретка: тада је први пут у Београду почела да се користи нисконапонска дистрибутивна мрежа за напајање наизменичном струјом.⁹³ Добијена је већа преносна снага, квалитет струје и сигурност снабдевања. Укупни учинак учешћа швајцарског капитала у овом предузећу, међутим, не би требало посматрати само у оквиру електрификације већ индиректно и у укупној изградњи комуналне инфраструктуре, која је, с обзиром на стање потпуне деструкције из 1918, до краја посматраног периода постигла велики напредак. Не само модернизација и репрезентација Београда као престонице нове државе већ и елементарна обнова захтевала је ангажовање страног капитала. Међутим, пример ове концесије указује и на начин доношења одлука унутар мреже привредника и политичара повезаних финансијским везама, са далекосежним значајем по привреду града. Оцене савременика о овој појави углавном су се ограничавале на тражење објашњења у политичкој сфери, тј. у недовољној одговорности представника комуналне власти пред грађанима и недовољној јавности рада (посебно у време диктатуре краља Александра, када су општински функционери били постављани указом).⁹⁴ Противници овог концесионог уговора (који су истовремено били често и противници великог учешћа страног капитала у домаћој привреди уопште)⁹⁵ истицали су разлоге личне користи као основни мотив деловања припадника елите која је била повезана са страним капиталом.

91 ИАБ, ОГБ 6, Снабдевање Београда електричном енергијом из Централне швајцарског друштва „Снага и светлост“ (без датума, после Другог светског рата); Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 212 (нап. 6).

92 Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 212.

93 Неда Кнежевић, *н. д.*, стр. 211.

94 Радован М Драшковић, виши инспектор Министарства финансија, *Комуналне финансије Београда*, Београд, 1936, стр. 8, 14–15.

95 Видети: Петар М. Стојковић-Рашковић, *н. д.*

Ради потпуног објашњења ове појаве, потребно је узети у обзир и чињеницу да се тзв. закаснела модернизација у земљама које улазе у систем привредних веза у Европи тек крајем 19. века одвијала под неповољним условима сталног недостатка капитала и структурних слабости. Тако, са једне стране, ова елита концентрише економску и политичку моћ у својим рукама, а са друге, развој се није могао ни замислити без оних који су, захваљујући својој позицији према страном капиталу, улагали у домаћу привреду и били носиоци модернизације. Пример Милоша Савчића, као изузетно заслужног привредника и градоначелника Београда у време закључивања овог уговора, управо на овом случају показује каква је била позиција домаће привреде у окружењу.

Summary

Ranka Gašić, Ph. D.

Electrification of Belgrade and Foreign Capital. The Case of the "Power and Light" Belgrade Electric Plant

Key words: Belgrade electric power plant "Power and Light", Swiss Bank Corporation, Electrification of Belgrade, foreign capital, Swiss capital, Municipality of Belgrade

Building of electric power plants and electric network in Belgrade was financed by foreign capital from the end of the 19th century until 1941. In the early phase of electrification of Belgrade, it was the Belgian joint-stock company that was given a concession for the exploitation of the Belgrade electric network. After the WWI, the Belgrade Municipality took over the management of the electric network, together with the network of trams. Generally, the electric power production and consumption was very low in the country at the time. However, the city infrastructure had to be rebuilt, but the shortage of capital in the country and in Europe at large in the interwar period have rendered this task very difficult. The State Mortgage Bank was able to raise a loan in Switzerland as early as in 1923, which was followed by several consecutive loans in that country (in 1924 and 1927). Thus, it was able to finance the rebuilding and modernizing of the infrastructure in the cities and local communities. The internal loans of the Belgrade City Council were raised mainly from the State Mortgage Bank. In the interwar period, the only two external loans raised were from the Chase Security Bank in New York,

and from the Swiss Bank Corporation. In order to pay their creditors from New York, the Belgrade municipal authorities were compelled to sell the concession for the building of the new electric plant and the exploitation of the electric network. Due to the previous loans raised in Switzerland by the major creditor of the City of Belgrade, namely the State Mortgage Bank, the concession was sold to the Swiss Bank Corporation. A joint-stock company "Power and Light" was formed with the seat in Basel and a branch in Belgrade. The electric power plant "Power and Light" was built in 1932. Although many stipulations of this contract were not advantageous for the Belgrade Municipality (in fact, the contract was amended many times during the 1930s), yet it helped improve and modernize the Belgrade electric network, and eventually contributed to the increase of electric power consumption.